

Adatok kolozsvári unitárius egyházközségünk régibb klenodiumairól.

Egyházi képviselőtanácsunk 1912 március 13-án tartott ülésén egyházközségi monográfiáink kibővítése és lehető teljessége kérdésével kapcsolatosan azt határozta, hogy az egyházközségek klenodiumait műtörténeli feldolgozásra rendre behozatja Kolozsvárra.

Ezzel a határozattal s megindult végrehajtásával egyházunk oly nevezetes kezdeményező lépést tett, amellyel ezen a téren az összes magyarországi egyházakat megelőzte. Lehetővé tette, hogy a legtávolabbi, eldugott, kis egyházközségeink ingó műemlékei ismeretessé váljanak s e tekintetben példát mutatott más egyházaknak is. Szolgálatot lesz saját célján kívül a magyar műtörténetnek s bebizonyítja, hogy a nemzeti művelődés munkájában az őt érdeklő munkatereken éppen olyan buzgó készséggel működik közre, mint az elmúlt századokban.

A legújabbban nagy lendületnek indult magyar műtörténeli munkásság számára kétségtelenül nagybecsű szolgálata az, amellyel egyházunk az országban szétszórta unitárius ingó műemlékek feldolgozását lehetővé tette. A műtörténész nem lesz kénytelen nagy költséggel, fáradtsággal és főleg idővesztéssel járó utakat tenni, hogy végre tárgyához jutva is bővebb források és összehasonlító anyag nélkül vergődjék. Most itt a feldolgozandó anyag, — mely összehasonlítás szempontjából is értékes — kézen, együtt kerül eléje s az adatgyűjtés munkája számára nagyon megkönnyebbül. Viszont az is bizonyos, hogy ha egyházunk intézkedése a műtörténetírásra nagybecsű: egyházunk számára megbecsülhetetlen.

A tervezett földolgozás egyházunknak lehetővé teszi, hogy régi egyházvizsgálati jegyzőkönyveink sokszor

bizonytalan leírásai helyett jövőre pontos, szakszerű leírások és fényképleltárak¹ álljanak rendelkezésünkre. A műtörténeti feldolgozások megismertetik klenodiumaink becsét. Felújúl adományozóink, jöltevőink emlékezete. Legnagyobb irodalmi és erkölcsi nyereségünk pedig — a kezdeményezés dicsőségét nem is tekintve — abban lesz, hogy a feldolgozások, ma már szakkörökben Európaszerte elismert folyóiratban² ismertetik egyházunk ingó műemlékeit s a folyóirat francia abregéje útján olyan körök is tudomást szereznek mütárgyainkról, amelyek különben bizonyára még létezésünkről sem sokat tudnak.

Új út nyílik meg számunkra a művelt nagy világba, amelyre szerény viszonyaink mellett is nemes büszkeséggel léphetünk. Végre a folyóiratban megjelenő feldolgozások különnyomataiból aránylag kevés költséggel albumok készül, mely külön is örökre becses irodalmi emléke marad egyházunknak és a magyar műtörténetnek.

Ezekre a célokra, illetőleg tudományos megvizsgálásra és feldolgozásra szállítottuk be 1912 nyarán az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárába kolozsvári egyházközségünk úrasztali fölszereléseit.

Összesen 30 darab úrasztali edényünk s 22 darab himzésünk és varrottasunk került be.³

Ez a tekintélyes szám már magában mutatja, hogy egyházközségünk ezen a téren nem szegény s bár a tudományos feldolgozást közbejöló körülmények a mult évben egyelőre megakasztották: annyit már előre is örömmel jelezhetünk, hogy egyházi mütárgyainkról olyan kiváló szakemberek, mint dr. *Pósta* Béla egyetemi tanár, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Régiségtárának igazgatója s *Radics* Jenő a budapesti Iparművészeti Múzeum igazgatója, teljes elismeréssel nyilatkoztak. Kitünt, hogy bár a mult-

¹ A fényképeket az Erd. Múzeum Érem- és Régiségtára előállítási áron adja a fényképleltár részére. Ugyanily kedvezménnyel juthatnak fényképlehez az egyházközségek is.

² *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából.* Szerkeszti *Pósta* Béla. Kolozsvár. Előfizetési ára egy évre 10 korona.

³ Számos újabb darabunkat be sem vittük.

ban súlyos anyagi helyzetünk, szegénységünk négyszer is⁴ arra kényszerített, hogy klenodiumaink egy részétől megváljunk: a megmaradt és megőrzött példányok közt több művészi becsú darab van. Köztük találjuk *Hann* Sebestyénnek, a világhírű erdélyi ötvösnek egy nagy fedeles poharát s valószínűleg vagy az ő munkája, vagy iskolájának igen jó tanítványától való szép kis keresztelő poharunk is. Két nagy, egyforma, hat öblű, aranyozott ezüst poharunk közül az egyik fedőtányérával s egy pompás, díszes, 1636-os évszámot viselő kelyhünk szintén elsőrangú ötvös műemlékek. Két egyenlő 1606-beli boros kannánk jeles szebeni mester munkája. Ezüst tányéraink egyszerűek, de köztük oly régi is maradt, mely már Dávid Ferenc és Heltai Gáspár papságában (1560) megvolt. Egy ónkannánk a hajdani külvárosi, szentpéteri unitárius egyházból, ennél is régebből, Kolozsvárnak a reformáció előtti idejéből származik s 1537 évszámot visel. Himzéseink közt pedig szépség és finomság dolgában múzeumba illő mintapéldányokat találunk. Egy nagy színes abroszunk s ezzel egyforma mintával himzett rojtos kendőnk minden valószínűség szerint a reformáció első századából, még a katolikus egyháztól maradhatott reánk. Legrégibb évszámú, kis spanyol-himes kehelytakarónk 1636-ból való. Két darab kétszáz évesnél idősebb rece-munkás abroszunk, több arany skofiumos himzésünk s egy finom pasztell-színeivel feltűnő kenyértakarónk igazi díszművek.

Ilyen szép és értékes emlékek nem ok nélkül izgatnak azzal a kérdéssel, hogy mikor, hogyan, kiktől jutottak egyházunk birtokába? Kik voltak készítőik, adományozóik? Ezekre a kérdésekre a feleletet részben a bekövetkező műtörténeti feldolgozás, részben kolozsvári egyházközségünk szép levéltára adja meg. Az előbbi azonban inkább a klenodiumok műbecsét, stílusát s néhányak alkotó mesterét ismerteti meg velünk, míg adomá-

⁴ 1698-ban kolozsvári nagytemplomunk és torony leégése, 1712-ben a kuruc háborúk, 1717-ben kolozsvári nagytemplomunk elvétele által okozott veszteségek, s 1810-ben az 1793-i templomépítés után beállott nehéz pénzügyi helyzet miatt.

nyozásuk és viszontagságaik történelét — legalább részben — levéltárunkból tudjuk meg.

Ebben az egyházközségi levéltárban az ingó és ingatlan javak összeírása esomójában 1675-től 1810-ig huszonöt különféle olyan részleges, vagy teljes összeírás van,⁵ amely klenodiumainkra vonatkozik. Ezekon kívül azonban az egyházközség 1627-től kezdődő számadáskönyvében és 1690-től fönmaradt jegyzőkönyveiben is számos ide tartozó adatot találunk.

Ezekből a legjelentékenyebbeket kiválogatva, most éppen azért adjuk közre, hogy a feldolgozáshoz történeli adatokat szolgáltatassunk. A kiválogatásban tekintettel voltunk arra, hogy a változások s főleg a gyarapodás idősorbeli fejlődése feltűnjék s viszont időben egymáshoz igen közel álló, jelentékeny különbségeket nem mutató, — mintegy ismétlő — összeírásokat fölöslegesen ne közöljünk.⁶ Mellőztük a bizonytalanul datált összeírások közlését is.⁷ Viszont azokból az időkből, amelyekben a klenodiumállományban jelentékeny változások történtek, még a kisebb jelentőségűnek látszó gyarapodásokat is fölvtük s kivált 1701 és 1717 között — éppen egyházunk akkori válságos állapotára s az akkor történt kétszeri klenodium-eladásra való tekintettel — lehetőleg minden olyan adatot közlünk, mely az állomány-eltérésre útbaigazításul szolgál.

Ezek alapján megállapítható, hogy klenodiumainkról az ismert legrégebb összeírás 1627—1654. évi egyházközségi számadáskönyvünkben 1644 december 20-ról maradt

⁵ Fasciculus XXV. 3—6 a—c, 7. (2 drb), 8, 10—12. 17, 18 a—d, 19, 21 (5 drb), 22, 23. sz.

⁶ Ezért hagytuk ki egyik különben igen beces 1711-iki összeírást, s ismét a kormányshéki rendeletre történt 1777 június 24-iki összeírást, mely nagyjában egészen egyezik a közlendő 1789-i jegyzékkel.

⁷ Ilyenek a 6. a—c. és 7. számú jegyzékek, melyek közül az előbbiekre az 1716. évszámot, s az utóbbira a „Circa A. 1716.“ följegyzést utólag vezették reá; valamint a 10. sz. jegyzék, mely „1719-ben az eccla három kolcsú ládájában találtatott jók conscriptiója.“ Ezek annál könnyebben mellőzhetők voltak, mert 1716-ból és 1717-ből az összeírásokból és a jegyzőkönyvekből más, jelentékeny értékű és külsőleg is egészen h.teles összeírások állottak rendelkezésünkre, melyeket közlünk is.

fönn, első különálló összeírásunk pedig 1675 augusztus 16-ról kelt.

Ha ezeket összehasonlítjuk és ismerjük kolozsvári egyházközségünk mai klenodiumait: néhány érdekes megállapítást tehetünk.

Mind a két legrégibb összeírás első helyen azokat a nagyobb,⁸ hat öblös, talpukon csúcsíves áttörésű, díszes kelyheket említi, melyek úrvacsora osztások alkalmával ma is mindenkor szerepelnek. Ezek közül egyiket szabatos, szép, biztos kidolgozása művészi értékben a lársa fölé emeli. Dr. Pósta Béla már első futólagos megtekintésük után kifejezte azt a nézetét, hogy az egyik kehely valószínűleg csak utólag készült a másik mintájára. Ugyanez volt tőle függetlenül a véleménye Radisics Jenőnek is.⁹ Ezt a véleményt teljesen igazolja 1675-i jegyzékünk, mely a kettőt megkülönböztetve megemlíti, hogy két egyenlő kehely közül a *régebbi* 6 márkát és 36 nehezéket, az *újabb*¹⁰ 7 márkát nyom.

Mind az 1644-i, mind az 1675-i leltár megemlíti a kelyhek aranyos fedőlányérait (patena) is. Ezek közül ma csak egyik van meg; de ez egyszerűsége mellett is nagyon becses, mert rajta látható Jézus monogramjának minuskuláival bizonyos mértékig kormeghatározó. Készülése idejét nagy valószínűséggel még az erdélyi reformációt megelőző évtizedekbe tehetjük, amire annak a kehelynek alakja és stílusa is följosít, amelyhez a fedőtálcányér tartozik. Műtörténeti szempontból azonban ennél is nagyobb becsű a peremén alkalmazott betűfonásos monogram, mert abból a részletes vizsgálat alkalmával a készítő ötvös nevét is valószínűleg sikerül megállapítani.¹¹

⁸ Magasságuk 29 cm.

⁹ Radisich a klenodiumokat dr. Pósta Bélának 1912 nyarán Olaszországban való időzése alatt látta. Az összeírások mind azután kerültek elő levéltárunkból, miután a klenodiumok megvizsgálását megkezdték.

¹⁰ Az 1544-iki leltár ezt a megkülönböztetést nem teszi meg.

¹¹ Itt jegyezzük meg, hogy Novák János tanárjelölt elkészítette a kolozsvári ötvös céh monográfiáját, melyhez mintegy 1000 ötvös nevét gyűjtötte össze s ezt később kiadja. A virágzó XV-XVI. századi kolozsvári ötvösség mellett a kehely legnagyobb valószínűséggel kolozsvárt készült, s ezért tartjuk lehetőnek készítője megállapítását.

Feltűnő, hogy e két kelyhen kívül az 1644-i leltár még csak két más kelyhet említ, a reájuk járó lányérokkal. Ha már csak előbb nem történt valamiféle eladás, akkor ebből a körülményből azt lehet következtetnünk, hogy az unitárius egyház kialakulása alkalmával legfeljebb három kehely maradt fedőtányérostól a nagy Szent-Mihály templom ilyenemű katolikus kegyszereiből a mi egyházunkra. Pedig az unitáriusok a klenodiumokból 1644 előtt aligha adtak el valamit,¹² mert ebben az esetben bizonyára a teljesen felesleges két osztálytörő szekrényt nélkülözhatték s adhatták volna el a legkönnyebben. Ezek pedig mind 1644-ben, mind 1675-ben megvoltak s csak 1711-ben kerültek eladásra.¹³

Az ón edények közül is aligha volt egy-kettőnél több a reformáció előttől. Abból a mindössze hat darabból, melyet az 1644-i leltár megemlít, két egy-egy ejteles ónkanna a későbbi jegyzékekből következőleg valószínűleg két most is meglevő darabbal azonos. Viszont feltűnő, hogy míg 1644-ben csak két óntányért találunk, addig 1675-ben már harminckét darab van s 1709 május 10-ére negyvenegyre szaporodnak. Ezekből 1711 vége felé huszonegy darabot eladnak s 1768-ig újra ötre apadnak le. Egy ideig nagyra nőtt számukat az teszi érthetővé, hogy az egyháznak a XVII. század végén s a XVIII. század elején a lakodalmak, temetések vendégségeihez bizonyos összegért bérbevehető edényei voltak, melyek jövedelme évenként állandó elszámolás tárgyát képezte. Az egy ideig nagyszámúvá szaporodott óntányérokat is bizonyára inkább ilyen jövedelemhajtó edényeknek, mint Úrasztali tárgyaknak tekinthetjük.

Az Úrasztala, valamint a kelyhek, poharak és kannák terítői az első leltárban szintén nagyon szerény számban szerepelnek. Négy abrosz, két aranyos, két csipkés kesz-

¹² Azelőtt a virágzó egyház nem szorult reá ilyen, a szükség á'tal kényszerített lépésre.

¹³ Az 1644-ben még megvolt réz tömjénezőt itt csak azért nem említem, mert annak anyyagi értéke kevés volt. Nem érdektelen ezzel szemben az a tény, hogy a katolikusok 1716-ban mind csupa olyan tisztán unitárius eredetű klenodiumokat követeltek maguknak, melyek soha az övék nem voltak.

kenő s egy aranyos kendő az egész. Ezekből egy aranyos abrosz és kendő ma is nagyértékű díszes darabjai felszerelésünknek. 1675-re jelentékenyen megszáporodnak s ekkor tizenhét különféle szőnyeget is találunk az egyházközség tulajdonában.

Az 1703. évről külön följegyzését ismerjük meg az elenyészett kolozsvári szentpéterei egyházközség ingóságainak. Egy része ma is megtalálható, de nagyjából nem használatos: másrészük régebbi eladásra került. Ugyanez volt a sorsa 1810-ben az 1796-ban beolvadt kolozsvári lengyel unitárius egyház ezüstkápolnájának is.

Mindezekből az tűnik ki, hogy a kolozsvári unitárius egyházközség klenodiumainak alapját a tulajdonába áment, nem nagyszámú, hajdani római katolikus egyházi felszerelések képezték. Ezek már 1644-ig is száporodtak, de még nagyobb gyarapodásukat tapasztaljuk a XVII. század végén. A gyarapodás és a szükség által kényszerített eladás következtében a klenodium-állomány hullámzása 1711—17 közt a legnagyobb. Innen fogva újra lassú gyarapodás következik, míg 1810-ben a szükség az egyházközséget újra nagyobb eladásra kényszeríti.

Az eladott darabok egy része az ország különböző helyeire, vagy külföldre is szétvándorolva bizonyosan fennmaradt. Közlendő jegyzékeink értékes adatokat nyújtanak abban a tekintetben is, hogy néhány egyházközségünkbe a XVII—XVIII. században még kolozsvári egyházközségünkől jutottak klenodiumok.

Az sem lehetetlen, hogy egyik-másik rég eladott darabunkra valamelyik közgyűjteményben vagy nagyobb magángyűjteményben fog valamelyik műtörténetíró reáismerni.

Nekünk mindenesetre az a célunk, hogy a közlendő összeírásokkal főleg még meglevő becses emlékeink történetére minél több világosságot derítsünk.

I.

Kolozsvár, 1644 december 20.

A kolozsvári unitárius egyházközség klenodiumai.

Anno Domini 1644 die 20 Decembris, számvevő uraim

ő kegyelmek be menvén az segestyében, az minemű ezüst marhákat az egyházfi uraimék kezek alatt találtak és kész pénzt is, renddel így következik.

2 egyarányu kehelyek, belől merőn aranyosok; két rajta járó ezüst tányérokkal együtt nyomnak m...¹

1 kívül-belől merő aranyos, testállásos kupa nyom m...

2 sima ezüst kannák, az teteiben mindeniknek egy-egy angyal kép, kívül az közepin aranyos, vert. Nyomnak m...

2 ezüst kannák, mégis belől merőn aranyosok; nyomnak m...

2 egyarányú, középszerű kehely pohárok, kívül-belől aranyosok, rajta járó két ezüst tányérokkal; azok is merő aranyosok; nyomnak m...

1 fél kupa, kívül-belől aranyos, nyom m...

1 tiszta fejér udvari pohár, egy ezüst kalánnal. m...

2 ostyatartó szekrény, ezüst, egyik pogán pénzes.

1 buza virágos ezüst kesentyű m...

1 aranyas réz tömjénező.

Mégis két ezüst tányérok, aranyas az széli mindeniknek; nyom m...

Aprólék, töredék ezüst m... p. 16.

Egy hat ejteles, lábos ón kanna nyom lib...

Egy korsó formára való négy ejteles ón kanna lib...

Két ón kannák, egy-egy ejtelesek, lib...

Két ón tányérok, lib...

Két tiszta fehéres sáhos abrosz, körös körül fejér rojt rajta.

Egy aranyas abrosz, item egy sáhos abrosz, ki az kő asztalon áll. Item mégis más egy sáhos' abrosz, szinte olyan mint az előtte való.

Egy aranyas kendő.

Két aranyas keszkenő. Item két csipkés keszkenő is.

(A kolozsvári unitárius egyházközség 1627 54. évi számadáskönyvéből, az 1644-iki számadások elől.)

¹ A súlymennyiség mind itt, mind a következő daraboknál kitöltetlen.

M = marca.

II.

Kolozsvár, 1675 augusztus 16.

Az colosvari unitaria belső ecclesiában az Úr vacsorájához való edényeknek regestrumok, melyek in anno 1675, die 16 Augusti, registrattalván, hagyattalnak számok és nevek szerént újabban mostani edgyházji uraimék gondviselések alatt.

Két edgy arányu vagy formájú, hat ajaka ki conorozott öreg kehely poharak, az melyeknek belső része éppen s körül az lábai merőn aranyasak, melyeknek az régiebbikje nyom m. 6. p. 36.

Az ujjabbikja is nyom m. 7. p. 00.

Két edgy formájú üveg pohár-forma, körül belől merőn aranyas poharak, melyek edgyütt nyomnak m. 5 $\frac{1}{2}$ p. 00.

Két edgy formájú sugár ezüst kannák, lyukasztások, sáhosan aranyasztattak, az fedele tetején edgy-edgy angyal. Edgyütt nyomnak m. 6. p. 36.

Edgy öreg, merőn trébellelés, körül belől merőn aranyas ezüst kanna, mely nyom m. 5. p. 00.

Spitsre trebellett sugar ezüst kanna, kinek trébellese kívül-belől merőn aranyas. Nyom m. 3. p. 33.

Edgy merőn trébellelés, sáhoson kívül-belől merőn aranyozott, tetején testállásos ezüst kanna. Nyom m. 3. p. 43.

Két ezüst tányérok, az széli aranyasok. Nyomnak m. 4. p. 00.

Két kisebb kehelyek tányéra, az szélei aranyasok. Nyomnak m. 1. p. 33.

Az két üveg-forma poharokra való két ezüst, merőn aranyas fedő tányérok, melyek nyomnak edgyütt m. 00. p. 33.

Két edgy arányu forma ezüst szekrények,¹ edgyik nagyobb, másik kisebb. Nyom edgyik m. 2. p. 39. Másik m. 1. p. 21.

Edgyik szekrényben valami töredék ezüst p. 18.

¹ Az 1644-i összeírásban szereplő ostyatartók.

Beszúrva: Edgy udvari lábós sellegh János uram
atta m. 2. Belől merőn aranyas; kívül is imitt-amott.
Edgy veresrész kehely, kövül merőn aranyas.

Egyéb edgymás:

Edgy mosdó medenczéhez való réz ló.
Edgy sárgaréz mosdó medencze.

Ón edények:

Harminczkét angliai ónból álló bécsi tányérok, újak.
lib. 43.

Edgy öreg ón kanna, vas fogontos. lib 19¹/₂.

Edgy öreg szabásu ón korsó. lib. 7.

Két ejteles kannák lib: (üresen hagyva).

Úrvacsorája osztásához való ruhaneműk:

Három crakkai sáhos abroszok.

Edgy szép, arany fonallal varrott, spanyol himes abrosz. Daniel István adta volt.

Edgy irás után varrott fejéres, reczés, rostos végű abrosz.

Más. edgy alább való, fejér, rostos felű abrosz.

Edgy kis potyolat keszkenő, két vége schofiummal keszkenő. Mikesné asszony.

Más edgy potyolat keszkenő, körül mérő schofiummal varrott, régi.

Edgy kis potyolat keszkenő, két vége schofiummal elegyítettett spanyolvarrás. Tölczéres Péterné adta volt.

Edgy potyolat keszkenő, körül mérő virágos varrások, igen szép.

Egy paraszt csipkéses gyolcs keszkenő.

Edgy narancs-szín atlaez szélű aranyos tercenella, asztalra való. Mikesné asszony.

Edgy varrott végű gyolcskendő.

Edgy törölgető gyolcs; lepedő forma.

Szőnyegek:

Három veres új schallat szőnyegek.

Négy jó fejér szőnyegek, háрма czókás; negyedik tudgya az, ki szötte, mit szötte belé.

Két jó veres szőnyegek.

Két kopott, viseltes, öreg fejér szőnyegek.

Edgy jó veres schallat szőnyegh, a kis templomban az asztalra való, most itt benn van az segestyében, más van helyette ott.

Az nagy templomban, az asztalon edgy fejér szőnyegh.

Az kis templomban is most edgy veres jó szőnyegh.

Edgy hitván kopott szőnyegh.

Ezeken kívül két viseltes fekete szőnyegh.

Jelzéseik: 64 (kihuzva). Unit. eccla.

Más kézzel: 1675. — 10.

Alább: Nro 10 mo.

Az első lapon piros tintával: Fasc. XXV. No. 3.

(Eredetije a kolozsvári unitárius egyházközség levéltárában. Fasc. XXV. n. 3. sz. alatt)

A szabadelvű és haladó keresztények és más hívők hatodik nemzetközi kongresszusa Párisban.

(Chrétiens progressiens et Libres-croyants.)

A francia intéző-bizottság: Elnök: Boutraux E., a francia akadémia tagja.

Alelnökök: Wagner Ch., lelkész, Bonet-Maury, az Institut levelező tagja, Siegfried Jules, volt miniszter, Stapfer P. a bordeaux-i tudomány egyetem tagja. Titkár: Viénot John (83. rue Denfert-Rochereau, Páris. XVI.) Pénztárnok: Reyss, 49. Bonteuard Péreire, Párisⁱ

Az Intéző-bizottság a következő *előzetes programot bocsátotta ki:*

Van szerencsénk tisztelettel meghívni Önt a VI. nemzetközi vallásügyi kongresszusra.

A kongresszus célja.

A kongresszus 1900. május 25-én szerveztetett az amerikai Unitárius Társulat kezdeményezésére. Célja, hogy elősegítse és biztosítsa a kölcsönös érintkezést és rokonszenvet azok között, bármely országban legyenek is, akik a tiszta vallást és a tökéletes szabadságot egyesíteni igyekeznek. „Mi, szabad gondolkozók — mondja igen helyesen a fájdalom már elhúnyt *Chantre*, a genfi kongresszus elnöke — mi őszinte emberek vagyunk, de ugyanakkor a szó igaz értelme szerint vallásosak és keresztények is. Igen helyesen mondotta *Vinet*, a vallás igazi lényege kívül van a dogmán s már itt az ideje, hogy ezt az elvet tisztázzuk, hogy levonjuk belőle a következtetéseket, hogy nyíltan hirdessük, hogy az embert nem azok a hittételek teszik vallásossá, amelyeket vall, hanem az az életirányzat, amely felé öntudatát és életét vezeti.“

A kongresszus iránt az érdeklődés nőttön nő. Mindíg szaporodik azoknak a száma, akik átlátják e mondás igazságát: „a tudomány